

© Josep Diaz Azorin

AZORIN

EL LLEDONER: L'ARBRE DE LES FORQUES

Ferran Zurriaga i Agustí

Viatger, escolta:

Sóc la taula del teu bressol, la fusta de la teua barca, la superfície de la teua taula, la porta de la teua casa. Sóc el mànec de la teua eina, el bastó de la teua vellesa.

No hi ha altre arbre ara a la meua memòria que més s'assemble a la descripció que l'escriptor i humanista Rabindranath Tagore ens deixà, en parlar dels arbres, que el lledoner (*Celtis australis*).

Era un arbre que, encara en el món rural de la meua infància, a més dels fruits, els lledons, també ens donava recursos per construir eines amb les quals portar endavant els treballs dels diferents cicles agraris. La seua fusta flexible, utilitzada des del Neolític, ha servit per a fer els mànecs de les aixades, de les corbelles, de les destrals, de les lligones, dels pics i masses, i amb ella s'han fet les forques per ventar el blat, cèrcols de bótes, arquets de carros, jous per enganxar l'aladre, cametes de forcat, capcingles de les aparellades, fuets o tralles, rems, esquís, gaiatos... Però allò que més específicament ens dona aquest arbre de fusta forta i flexible són les forques. En aquest cas, és molt interessant el tipus de ramificació que presenta, que afavoreix la confecció de forques amb diversitat de pues, totes elles ben disposades. L'escriptor i etnòleg Joan Amades descriu aquesta activitat realitzada a la localitat d'Alentorn (Segrià) i parla dels fabricants de forques, els forcaires:

Així mateix els forcaires, que es dediquen a fer forques de fusta per a les feines de pagès, tenen per patró sant Pau. Els veïns d'Alentorn, vora Artesa de Segre, estan especialitzats en aquest ofici i conreen arbres, les branques dels quals decanten de manera que formen un o dos entreforks que, degudament treballats i polits, constitueixen forques de dos o tres pollegons.

El botànic valencià A. J. Cavanilles, en el llibre *Observaciones*

sobre la Historia Natural (1795), també ens deixarà una informació molt completa de la utilització que feien de la fusta del lledoner en moltes comarques valencianes, en aquest cas com ho feien els llauradors de la Vall de Cofrents:

Dexan crecer los renuevos como cinco pies, y para que formen un palo derecho y sin nudos hasta dicha altura van arrancando las varitas trasversales: llegados los renuevos á tal estado, conservan en ellos dos, cinco o mas ramas para hacer después otras tantas puas y formar las horcas, tan útiles como las bieldas para menear la parva, recoger y cargar la paja, y otros usos del campo, con la ventaja de ser una sola pieza.

Aquests exemples del treball dels forcaires els podem trobar arreu dels pobles de la Mediterrània. D'entre ells podem assenyalar el singular cas de França. Allí, a Sauve, localitat del Gard, vora el massís de Cévennes, es va crear al segle

XIX la primera cooperativa de fabricants de forques d'Europa. En aquell segle i principis del XX, l'activitat va anar creixent i van arribar a fabricar unes 120.000 forques per any. Amb la mecanització de l'agricultura va disminuir la producció, i actualment es fan 1.000 forques l'any. En la cooperativa solament resten una dotzena de cooperants, la major part dels quals són persones grans. Les forques actualment són utilitzades per algunes empreses llaneres, també per a manipular l'espígol, per a decoració i per a rodar algunes pel·lícules de temes de revoltes i guerres medievals.

Si important és el paper del lledoner en el tema de les forques i gaiatos, també hi ha moltes aportacions més de l'arbre en altres activitats. La fusta també és bona per a la construcció i per a fer carbó. En el primer cas, perquè no es corcara calia tallar-

«ÉS MOLT INTERESSANT
EL TIPUS DE RAMIFICACIÓ
QUE PRESENTA
EL LLEDONER, QUE
AFAVOREIX LA CONFECCIÓ
DE FORQUES AMB
DIVERSITAT DE PUES, TOTES
ELLES BEN DISPOSADES»

la en la setmana del quart diumenge abans de Nadal, encara que altres deien que es podia fer al llarg de tot l'Advent. També és una fusta que s'ha utilitzat per tallar imatges de sants. Algunes llegendes relacionades amb aquest fet encara són recordades en l'imaginari tradicional dels nostres pobles. De l'escorça i les arrels se'n solia extraure un tint groc. Les fulles també s'utilitzaven com a farratge del bestiar, com els ramats de cabres i ovelles.

A més d'aquestes funcions conegudes de sempre, cal assenyalar-ne altres que han passat desapercebudes, entre les quals mereix menció l'ecològica, com a recurs contra l'erosió, funció a la qual el van dedicar els llauradors de les contrades muntanyoses des del temps dels sarraïns. Com és conegut, als terrenys muntanyosos de l'interior de les serres valencianes moltes vegades els cultius es presenten en terrasses escalonades i cal realitzar costoses construccions de marges o ribassos per evitar que les pluges i el rec de les hortes arrosseguen la terra. Aquells camperols van plantar lledoners, quan no podien construir marges, i les arrels d'aquests arbres retenien els camps, evitant l'erosió, però, a més a més, en regulaven el creixement amb les esporgades cícliques i aprofitaven la fusta del lledoner per obtenir també altres recursos. Els habitants de la Vall de Cofrents, segons la descripció de A. J. Cavanilles, eren experts en aquestes tècniques:

Valle de Cofrentes, y en el cinco lugares, que son el principal de quien reciben nombre, Xalance, Xarafuel, Teresa y Zarra... Vense allí con freqüencia canales de aguas cristalinas; óyese el murmullo de las que se precipitan por los cerros, y por todas partes se muestra la industria de los hombres, y la fertilidad del suelo: el qual estava naturalmente dispuesto en cuestras, muchas veces rápidas, é incapaces de contener las aguas de riego; pero ahora se halla reducido a graderías, y asegurados con almeceas los ribazos, y las áreas horizontales por industria de los colonos. No permiten que dichos arboles se levanten á la altura que adquieren comunmente en el reyno: córtalos á poco mas de un pie del suelo, y solamente les dexan los renuevos, que aprovechan para horcas y garrotes; por cuyo medio logran ventajas conocidas, siendo las principales fortificar mas y mas cada dia los ribazos con las raices que se multiplican y engruesan; proporcionar la cria y corte de las varas para horcas, é impedir la sombra que los corpulentos almeceas echarian sobre los campos. La industria que allí vemos de criar y gobernar los renuevos de los almeceas y del olmo campestre produce mas de 8C pesos, contando la docena de horcas a quinze reales de vellon; pero como allí viven los obreros que las benefician y ponen en estado de venderse a los labradores del reyno, operación que triplica el valor de dichas horcas y garrotes, quedan anualmente en

A la fotografia, lledoner en una paret de bancal a Algímia d'Almonacid, al barranc del Canyar.

**«AQUELLS CAMPEROLS VAN PLANTAR
LLEDONERS, QUAN NO PODIEN
CONSTRUIR MARGES, I LES ARRELS
D'AQUESTS ARBRES RETENIEN ELS
CAMPS, EVITANT L'EROSIÓ, PERÒ,
A MÉS A MÉS, EN REGULAVEN
EL CREIXEMENT AMB LES ESPORGADES
CÍCLIQUES I APROFITAVEN LA FUSTA
PER OBTENIR TAMBÉ ALTRES RECURSOS»**

el valle al pie de 24C pesos, procedidos de este articulo, desconocido en otras partes.

També assenyala Cavanilles aquesta mateixa disposició a les hortes de Serra (Camp de Túria), amb la particularitat que allí aprofitaven les branques del lledoner per transformar-les en cercols per a fer bótes:

Nacen en él muchas fuentes, todas pobres, con cuyas aguas los de Serra riegan 50 jornales de huerta. Como toda está en las faldas que caen á los barrancos ha sido preciso disponerla en graderías, y asegurar los ribazos con almeces, según se practica en el valle de Cofrentes. Vese por todas partes cercada de altos montes que la defienden de los vientos, y convertida en una estufa natural, donde los vecinos cultivan melocotones, peras, ciruelas y cerezas. No destinan las varas de los almeces para horcas y garrotes; y por eso les cortan las ramitas, dexando sola la principal, que se levanta hasta adquirir el grueso y largo correspondiente á las perchas, que partida por el medio longitudinalmente sirven para formar anchos aros de cubas.

Existeix, però, una altra funció ecològica d'aquest arbre descoberta més modernament i que té un paper important cara al futur: és aquella de protecció o barreira dels incendis en els entorns forestals, ja que és un arbre que sol formar un conjunt espès i dens a les zones on creix, prop de barrancs i fondalades, creant una zona fresca que impedeix i dificulta la propagació ràpida del foc. Possiblement, de l'estudi d'aquestes propietats resulte necessari donar-li un paper important en la planificació paisatgística i preventiva en les repoblacions de les superfícies cremades.

■ UN ARBRE VINGUT D'ORIENT

El lledoner, de nom científic *Celtis australis*, és d'origen oriental, segons sembla, i fou introduït a les costes de la Mediterrània potser pels fenicis, o més probablement pels grecs i romans, que el van portar a les nostres terres. Altres sinònims en català són *llidoner*, *allidoner*, *llirorer*, *lledó* i *lladoner*; i el fruit, *llidó* o *lledó*. El seu nom, *llidoner* o *lledoner*, així com la forma de l'aragonès *latonero*, deriven del llatí vulgar *Loto*, derivació del llatí clàssic *Lotus*. A les contrades del País Valencià de parla aragonesa l'anomenen *lato-*

nero i altres derivats, com *alatonero*, *aligonero*, *queicabero*. En castellà, *almez*. En occità, *fabriquier*. En francès, *micocoulier*, *l'orme des Provençaux*. En Itàlia, *bagolaro*. En portuguès, *lodoeiro*, *agreira*, *lódobastardo*. En euskera, *almeza*. En alemany, *der sudliche lotusbau*. I en anglès, *southern nettle tree*.

Pertany a la família de les ulmàcies i presenta més de 80 espècies al món. Podem trobar-lo a Amèrica del Nord, a les Antilles, a l'Àfrica i a l'Àsia. Habita l'estatge de vegetació mediterrània, a les zones amb humitat i amb hiverns suaus. Li agraden els sòls profunds i les zones al·luvials i falde dels vessants dels cursos torrencials. Encara que és també un arbre rústic, i el podem trobar en terrenys rocosos, als cingles de les muntanyes, tant calcàries com silíciques, i vora les cavitats subterrànies.

És un arbre de cúpula ampla i densa, d'un verd intens, amb el tronc generalment recte, i amb bran-

ques erectes, generalment primes i flexibles. Fàcilment pot arribar fins als 25 metres. L'escorça és llisa i gris. Les fulles, disposades tot al llarg de la tija en dos rengles, són alturnes, peciolades, caduques i asimètriques, estretament ovades i d'extrem agut, acabades en punta allargada. Arriben a fer entre 4 i 15 cm de llarg i presenten el limbe dentat i aspre al tacte. De les fulles del lledoner s'alimenten les erugues d'una de les papallones més singulars

d'Europa, coneguda científicament amb el nom de *Libythea celtis*, papallona que bellament ens descriu el biòleg i escriptor Martí Domínguez en un dels seus articles a la revista *El Temps*:

Si alguna vegada en veieu una, atureu-vos i contempleu-la tota l'estona que pugueu: és tímida i fugissera, ràpida i nerviosa. Com les fulles del lledoner, té les ales serrades, retallades, amb una forma ben curiosa (els entomòlegs inexperts pensen que les té esquinçades). Les veureu tan sols un moment: de seguida desapareixerà en una fulgurança ràpida, deixant en l'aire escatades ataronjades. És un moment, un sospir, quelcom de vibràtil i ple de vida. El lledoner encarna papallones que, de tan vaporoses, semblen paper...

Les flors són menudes i humils, com moltes d'alguns dels arbres que creixen vora els barrancs i corrents d'aigua. Pengen d'uns peçonets fins que surten de l'aixella de les fulles. Produeix un fruit en

A dalt, soques mortes de lledoners, senyal que aquest arbre ja no es cultiva per aprofitar-ne la fusta.
A la dreta, arbre amb les branques fines, indicatiu que ha estat podat per aprofitar-ne les branques, vora el riu Cabriol.

forma de droga comestible, el lledó, un poc més gran que un pèsol, que madura al llarg de l'estiu i a la tardor pren un color negre; la polpa, de gust dolç i farinós, és comestible i rica en vitamina C, ferro i potassi. El lledó és un desengreixant àcid, i l'home antecessor de les caveres sembla que ja l'utilitzava, segons Eudald Carbonell, per a fer més digerible la carn humana. Per la creença que conté la vitamina C, ferro i potassi, aquest arrodonit fruit va ser, en la postguerra, una alternativa a la manca de vitamines per a molts infants de les comarques valencianes, on era coneguda aquesta característica del lledoner i es va fer servir amb clara coneixença.

Els infants valencians tenen, o teníem, el costum de collir-ne per menjar-nos-en la polpa i tirar el pinyol per mitjà d'un canut fet de la part superior de la canya, el plumall. Moltes vegades organitzàvem jocs, o millor dit combats de pinyolades o competicions, per veure qui els projectava més lluny, i altres vegades els fèiem servir per molestar les parelles de festejants que els diumenges es passejaven per les hortes del voltant del poble. En alguns llocs, del lledó també se n'extreia oli i es feien begudes alcohòliques i curatives. El fruit, a més a més, es considera al nostre món rural com un antídoto contra les diarrees.

El cicle de vida del lledoner és molt llarg: més de 600 anys. Podem trobar, per això, magnífics exemplars, alguns d'ells famosos, com és el lledoner de la plaça de Petrarca de Pavia (Itàlia). I al País Valencià, el del mas de Sant Llorenç, a Bétera; el de ca Jonquera, a Bocairent; el de la casa de Merlich, al terme d'Ador; el de l'hort de la Batà de Muro, els dels fal-

dars del castell de l'Orxa, els del castell de Planes, els del mas de Bodí de Mariola, en la pura capçalera del riu Vinalopó; i els dos lledoners abraçats pel brancatge del Pontarró de Biar, els de la partida de l'Hort de la Bassa de Banyeres de Mariola o els que guarden amb la seua ombra el portal del convent de Sant Jeroni de Cotalba; i, és clar, el magnífic exemplar de l'entrada al Jardí Botànic de la Universitat de València.

Cal assenyalar, a més a més, la seua funció com a arbre ornamental dels carrers i avingudes de moltes ciutats italianes, especialment a Torí (Itàlia), la ciutat

del Ressorgimento, on omple majestuosament l'eixample. Actualment, l'aspecte atractiu de la seua capçada ampla i densa i el fet que no presenta malalties greus fa que que haja estat introduït també a les nostres ciutats, com a arbre ornamental d'ombra. A la ciutat de València, la malaltia dels plàtans ha fet que l'Albereda estiga ara repoblada de lledoners, igual com molts carrers de Barcelona.

■ L'ARBRE DELS SANTUARIS

És un arbre que mai trobarem formant boscos, la qual cosa fa que per a molts siga un arbre discret, sense cap interès, i que per això passe desapercebut per a moltes persones. Li agrada créixer prop de l'entrada de les coves i avencs, llocs on rep una certa humitat i frescor, i al peu dels cingles de les penyes, racons feréstecs i amagats moltes vegades, la qual cosa també ha ajudat a crear-li una aura d'arbre misteriós i màgic. A més a més, i per poc que comenceu a fixar-vos-hi, el descobrireu i el trobareu al voltant dels santuaris, especialment els dedicats a la Mare de Déu, llocs d'aparicions històriques: Nostra Senyora de la Balma de Sorita (Ports), N^a S^a dels Àngels de Sant Mateu (Alt Maestrat), la Cova Santa d'Altura (Alt Palància), la Mare de Déu d'Agres (Vall d'Albaida), la Consolació de Llutxent (Vall d'Albaida) o la del Lledó de Castelló (Plana Alta). Tot fa pensar que aquest arbre fou introduït per acompanyar els llocs on hi havia alguna mena de culte a la deessa mare de les primeres religions. També els topònims referents a aquest

**«ELS INFANTS VALENCIANS
TENÍEM EL COSTUM
DE COLLIR LLIDONS
PER MENJAR-NOS-EN LA
POLPA I TIRAR EL PINYOL PER
MITJÀ D'UN CANUT FET
DE LA PART SUPERIOR DE
LA CANYA, EL PLOMALL»**

arbre solen fer-se presents en llocs de tradició religiosa, diu Bastardas Rufat:

Cal tenir en compte que el topònim Lledó correspon a llocs diversos i que almenys alguns d'ells semblen respondre al fet que el lledoner és un arbre objecte de culte precristià, culte que s'ha cristianitzat sota l'advocació de la Mare de Déu.

Paul Aebischer, en una relació d'arbres que han estat propiciadors de cultes religiosos, enumera el lledoner, i dóna com a prova la cristianització de molts dels llocs on creixien aquests arbres, com és el cas del santuari de la Mare de Déu del Lledó a Castelló, on segons la tradició fou trobada per un llaurador anomenat Perot de Granyana, el 1366, una imatge al peu d'un lledoner; o el de la Mare de Déu de Lledó a Valls, on es fa present la invenció de la imatge el 1366 (el mateix any que la de Castelló!), amb característiques semblants. La imatge de Castelló està representada per una escultura petita, d'uns deu mil·límetres, de pedra tan toscament llaurada que no se podria certificar que siga una imatge de la Mare de Déu; més sembla una icona d'una deessa mare Neolítica. Encara que Aebischer no els cita, segons J. Moran també té un origen semblant el santuari de Santa Maria de Lledó d'Empordà, antiga canònica agustiniana, o el priorat benedictí de Sant Pons de Corbera, a Cervelló (Baix Llobregat).

El santuari valencià de la Cova Santa, a Altura (Alt Palància), abans de rebre aquest nom era conegut com la Cueva del Latonero, nom del lledoner en aquelles contrades de parla aragonesa, ja que un d'aquests arbres creixia a l'entrada. Històricament, la cova era

considerada com un espai amb valors sobrenaturals ja abans que fóra dedicada al culte de la Verge Blanca. Per als moriscos era un lloc de peregrinació. Allí caminaven de tots els llocs i viles del voltant a demanar algun favor corporal tot seguint el ritual de mullar-se amb l'aigua que hi brolla en alguns racons, i com a testimoni de les seues peticions deixaven penjades les capes que portaven. Fins que un dia els cartoixos de Vall de Crist, senyors d'aquell territori, per aturar aquell pelegrinatge van decidir santificar la cova amb la instal·lació d'una icona blanca d'algeps o guix representant el rostre de la Verge Maria.

A les contrades on hi ha un santuari o una font, l'associació del lledoner amb poders sobrenaturals no sembla un fet ocasional, sinó que, com ja hem vist adés, la seua introducció estava lligada als cultes a la deessa mare. Aquest culte determinarà l'associació de l'arbre amb rituals de fecunditat i amb problemes relacionats amb la potència sexual. El costum de curar els matrimonis estèrils amb rituals a l'entorn d'aquest arbre té el seu fonament en aquesta creença. El ritual de l'home anant a orinar abans de l'eixida del sol al peu d'un lledoner nou dies seguits per aconseguir descendència n'és una mostra. Per curar el fel sobreixit o icterícia, es diu que s'ha d'anar nou dies seguits, abans de la sortida del sol, a orinar al peu d'un lledoner.

Altres creences i mites fan especial referència a la fusta d'aquest arbre, ja que es considera que té propietats màgiques. Aquesta ha estat i és força important en la confecció de gaiatos o bàculs. No debades conten que el gaiato de Moisès estava fet de fusta de lledoner. Alguns fins i tot diuen que tots els profetes van fer els seus bàculs d'aquest arbre. El fet és que també s'utilitzaren per fabricar bastons de comandament, especialment bastons per als alcaldes. La ciutat de Sogorb (Alt Palància) compta actualment amb dues indústries dedicades a fabricar aquesta mena de bastons que ara sembla que els fan d'anouer; el que no sabem és si els bastons d'ara tenen les propietats que tenien els dels profetes.

Entre els pastors de les contrades on creixen els lledoners hi havia la creença que les flautes fetes amb la fusta d'aquest arbre tenien la propietat d'espantar els llops i altres bèsties, i fins i tot feien fugir les males companyies. El tamborí mallorquí està fet de

«A LES CONTRADES ON HI HA
UN SANTUARI O UNA FONT,
L'ASSOCIACIÓ DEL LLEDONER
AMB PODERS SOBRENATURALS
NO SEMBLA UN FET OCASIONAL»

lledoner –no sabem si en el mateix sentit de protecció–, amb una planxa d'uns 5 mm de gruix doblegada i closa pels extrems. Per aconseguir unes òptimes condicions de la fusta s'ha de tenir la planxa un any en premsa, envoltada en un motlle rodó.

■ 'FEBRIL LLEDONER'

A la literatura, el lledoner ha tingut com a principal valedor l'escriptor occità Frederic Mistral, el qual cantà moltes vegades l'arbre que forma part dels paisatges del seu entorn, la Provença. Entre nosaltres van ser els escriptors mallorquins Llorenç Riber i Llorenç Vilallonga els qui tal vegada més es van recrear cantant i parlant d'aquest arbre sempre present al voltant dels casals de les possessions del camp balear. Sense oblidar-nos de Jacint Verdaguer, que l'anomena en alguns dels seus poemes com el *lledoner* del Pirineu. Entre nosaltres, el poeta Vicent Andrés i Estellés el recorda i el considera un arbre *febril*, que pobla molts dels racons de l'Horta de València:

Si cloc els ulls i rememore els anys
veig avançar una aigua en lentes fulles,
fulles de fang o costra de les séquies,
voltades de figueres i canyars,
moreres grans i febrils lledoners.

El poeta de Burjassot parla del *febril* lledoner, un adjectiu que escau molt bé a aquest arbre, *febril* productor d'eines i objectes i conservador d'espais on l'ombra fa de bon estar, a l'estiu, vora de les blanques alqueries i masies, arbre portat de l'est cap a l'oest de la Mediterrània en remots temps, perquè guardara el seu entorn, els *febrils* santuaris de la deessa mare.

Algunes vegades el topònim d'un lloc i el rastre d'una civilització desapareguda poden donar-nos sorpreses. Importa que, en contemplar aquell paisatge i aquelles restes, nosaltres fem nostre el mateix ambient i decorat que l'home antic i sentim encara vius els mites i creences que ells van deixar. Fixeu-vos en el cas següent: la imatge més sorprenent de totes les pintures rupestres de la Valltorta (Maestrat) és la d'una dona coneguda com la Venus, la qual està en

una cova anomenada la Cova Alta del Lledoner. L'escriptor Carlos Garrido, autor del llibre *Dones i deesses* (1996), una magnífica aproximació a les troballes relacionades amb les deesses, ens fa la següent descripció d'aquesta pintura:

Resulta admirable que, amb tants d'estudis que ha generat l'art rupestre llewantí, sempre hagi predominat el caçador, l'animal, el guerrer. I que aquesta extraordinària representació femenina estigui gairebé ignorada. És la nostra primera Venus, si entenem per tal una representació femenina que es contempla al mirall de la seva bellesa, plena de poder i d'un erotisme semireligiós... La Venus de la Valltorta és molt més delicada. Una dona eixugant-se el cabell després del bany. L'enamorada mirant al seu admirador. La Deessa que invita un mortal al seu amor impossible.

Encara que siga casual, el topònim de lledoner i la imatge d'aquell abric de la Valltorta han coincidit en un mateix lloc. No trobeu, amics lectors, que sembla fet per confirmar-nos el lloc escaient on es va fer present la primera imatge de la deessa mare? És potser aquesta deessa la mostra primerenca del cicle religiós femení que anava a omplir de verges els temples de les terres de la Mediterrània?

Hi ha una relació d'aquest arbre amb els mites de la mare terra, de la mare de la natura. De les imatges que la humanitat té del seu entorn, dels discursos que de vegades creem per explicar-nos les realitats viscudes i els misteris, naixen els mites i les llegendes, com són en el cas present les relacionades amb aquest arbre. Així trobe que va ser. És per tot això que el lledoner sembla que va quedar des del temps de l'aparició de l'agricultura encarregat de protegir els llocs de culte de la deessa mare, tal volta pel seu paper tan útil per a la confecció de les eines de treball d'aquelles primerenques societats agràries on feia aparició l'agricultura. ☺

BIBLIOGRAFIA

- AMADES, J. (1987): *Costumari català*. Ed. Salvat. Barcelona.
CAVANILLES, J. A. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*.
DOMÍNGUEZ, M. (2004): "Gallard lledoner", *El Temps*, 20 al 26 d'abril de 2004.
DOMÍNGUEZ, M. (1998): Entrevista a Eudald Carbonell, *Mètode*, 20: 29-33.
GARRIDO, Carlos (1996): *Dones i deesses. Els mites que fan parlar les estàtues*, Planeta, Barcelona.
BASTARDAS RUFAT, M. R. (1994): *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*, Acadèmia de les Bones Lletres, Barcelona.
AEBISCHER, P. (1926): *Etudes de toponymie catalane*, Barcelona.
MORAN, J. (1995): *Estudis d'onomàstica catalana*, Biblioteca Serra d'Or.

Ferran Zurriaga i Agustí. Escriptor.

Pérez-Bermúdez

EL LLEDONER VALENCIÀ I LA SEUA TRANSFORMACIÓ INDUSTRIAL

Jorge Hermosilla Pla i Jesús García Patón

■ CARACTERÍSTIQUES AGRONÒMIQUES

El lledoner és un arbre que pertany a la família de les ulmàcies (*Ulmaceae*), ordre de les urticals. Pot arribar a fer 30 metres d'alçària, encara que habitualment fa de 12 a 16 metres¹. Es tracta d'un arbre caducifoli amb un gran tronc recte i una base més eixamplada. Està proveït d'arrels profundes i ben desenvolupades. L'escorça és llisa, de color gris cendra. Posseeix una copa frondosa de color verd fosc. Les fulles són simples, alternes, de forma lanceolada, amb el marge dentat i l'apex acuminat, trinervades en la base. La cara és de color verd fosc amb pèls rígids, mentre que el revers és més clar i amb pèls llargs i fins. Té una longitud de 8-9 centímetres. Les flors són solitàries, polígames, llargament pedunculades i de color verdós. El lledoner floreix a la primavera. Prefereix sòls solts i frescos, amb orientació al sol. Resisteix prou bé la calor i la sequera, però no tant el fred.

A més de ser utilitzat per retenir amb les arrels els marges dels camps de cultiu i fabricar eines amb les branques, també és usat com a arbre ornamental, que amb freqüència és plantat en jardins a fi de proporcionar ombra. També té propietats medicinals com a astringent, antidiarreic i estomacal.

■ PROCÉS DE FABRICACIÓ I COMERCIALIZACIÓ D'ESTRIS I EINES

El procés de transformació industrial del lledoner des de la branca a l'arbre fins que acaba en les mans

d'un client, ja siga com a element de decoració o com a eina, consta de tres etapes: neteja i tall de les vares, procés d'elaboració i comercialització.

Abans de tallar-les, les branques necessiten alguns treballs de seguiment perquè puguen ser aptes per a transformar-les. Depenent del destí final de la vara, ja siga com a mànec o canastró, forca o garrot, seran guiades de manera diferent i necessitaran diferent període de temps per a desenvolupar-se. Les branques que

són destinades a mànecs o garrots necessiten uns dos anys per a desenvolupar-se, les destinades a forques (de tres i quatre puntes, les normals, encara que també n'hi ha de dues i cinc puntes) necessiten uns cinc anys, i els carregadors (de cinc i sis puntes) uns vuit anys.

Per a guiar els pals per a futurs garrots i mànecs només cal netejar-los, a l'hivern, perquè la vara cresca més o menys recta. Es guien fins una alçària d'1,20 metres i a partir d'aquesta mesura es deixa que la branca cresca lliurement. El cas de les forques és diferent i més complicat. També es

guia la vara fins una alçària d'1,20 metres però a partir d'ací es fa l'entroncament, punt a partir del qual ixen branques més fines que seran les puntes o forcons. Aquest entroncament serà de tres, quatre o cinc forcons, segons les condicions de la branca. A les forques de quatre forcons l'entroncament es troba entre els dos del centre, mentre que a les de tres forcons aquest se situa a continuació del central.

A partir de l'entroncament l'objectiu és poder repartir la força de creixement d'aquestes branques, que seran les puntes de la forca. Per a aconseguir-ho es

«A MÉS DE SER UTILITZAT
PER RETENIR AMB LES ARRELS
ELS MARGES DELS CAMPS
DE CULTIU I FABRICAR EINES AMB
LES BRANQUES, EL LLEDONER
TAMBÉ ÉS USAT COM A ARBRE
ORNAMENTAL, QUE AMB
FREQUÈNCIA ÉS PLANTAT EN
JARDINS A FI DE PROPORCIONAR
OMBRA. TAMBÉ TÉ PROPIETATS
MEDICINALS COM A ASTRINGENT,
ANTIDIARREIC I ESTOMACAL»

1. Quan les branques del lledoner són utilitzades per fabricar eines i mànecs, aquest no arriba a tenir una gran alçada, ja que es manté la base del tronc a poc més de mig metre del sòl, i n'ixen directament les branques, que seran tallades quan arriben a les mesures adequades.

fa un repàs a l'hivern, per a despuntar la punta que porta més força i poder repartir-la entre les altres i evitar diferències de grossària; i abans de juliol es torna a fer un altre repàs. La ferramenta que s'utilitza per a netejar i despuntar les branques es denomina podall o podadora (*podón* en les zones castellanoparlants).

Des del desembre fins al març és quan es tallen les branques que han assolit la grandària adequada. Es talla, i també es despunta, en aquella època de l'any, quan ha caigut la fulla de l'arbre, perquè és quan la fusta es troba "morta". La falta de saba fa de més bon treballar la fusta. La ferramenta utilitzada per tallar les branques és el xerrac. Antany, els avis tallaven la fusta durant la lluna minvant de desembre-gener, perquè deien que en aquelles dates no es corcava².

En cada municipi de la Vall de Cofrents s'aprecia una certa especialització, segons el destí a què va orientada la fusta. Als municipis de Xalans i Cortes de Pallars la major part de branques es destinen a produir garrots, a Teresa de Cofrents es destinen als mànecs de ferramentes, i a Zarra i Xarafull, a les forques. Aquestes empreses no sols tallen vares als municipis de la comarca, també comercialitzen els que els arriben d'alguns municipis de la província d'Albacete pels quals passa el riu Xúquer. Cada empresa pot arribar a tallar aproximadament unes 18.000-20.000 peces anuals d'aquestes vares.

El vehicle més idoni per a transportar les branques tallades des dels camps de cultiu fins a una zona més accessible és el tractor amb remolc. Solen dipositar-se en l'habitatge particular o al magatzem on posteriorment seran treballades.

Una vegada tallades, les vares es porten al celler de la casa o magatzem perquè tinguin major grau d'humiditat i perden rigidesa a fi de poder treballar posteriorment la fusta millor. Les forques s'humitegen amb aigua. Aquests pals romanen uns vint dies al celler abans de traure'ls per a introduir-los al forn.

Depenent de la grandària i les característiques del forn s'introdueix major o menor nombre de pals en cada fornada per a coure'ls. En un forn normal es poden ficar uns set mànecs o garrots cada vegada. Dins del forn es troba, a un costat, la llenya, i a l'altre, els pals, mai en contacte per evitar que es cremen. La fusta passa uns deu minuts coent-se al forn i durant aquest temps es van girant els pals. Quan es trauen del forn, se'ls lleva l'escorça i s'adrecen, en el cas dels mànecs, o se'ls dona forma corba, en el cas dels garrots, abans que es refreden. Posteriorment es pugen a la cambra, on romandran almenys durant quatre mesos mentre s'assequen.

2. Corcó: es tracta d'un petit insecte amb unes larves que perforen la fusta.

A dalt, Emilio Sebastián Fortea (Artesania Sebastián), artesà de la fusta de lledoner, igual com el seu pare, Sebastián Fortea (fotografia de la dreta), a la Vall d'Almonacid, en diferents moments de la poda, neteja i preparació de les branques per poder-les manipular posteriorment. A sota, Emilio a la porta del seu taller a la Vall d'Almonacid amb els estris que elabora amb fusta de lledoner.

© Fotos article: Valentín Rodríguez

El cas de les forques és diferent. Canvia la cocció i el treball de detall, més laboriós. La forma dels forcons s'aconsegueix amb el que en aquelles comarques es denomina un *tuercebrazos*. Quan aquests es troben drets es col·loquen unes *cucas* (trossos de rajola massissa o de teula) per a aconseguir la mateixa distància entre els forcons i es lliguen amb una corda. A continuació els forcons s'encorben amb una eina anomenada *almenara*³ i amb un *palote*⁴. En aquest estat es deixen durant uns vint dies, passats els quals ja es lleven totes aquestes mesures de subjecció.

Passats uns mesos, quan es troben secs, els baixen de la cambra i es tornen a adreçar en el poltre després d'escalfar-los lleugerament al forn. A continuació se serren per a donar-los la mesura final, es raspallen i s'escaten. Conclòs l'escatat, el mànec ja està acabat, però als garrots i a les forques encara cal llevar-los els nusos de la fusta de manera manual. Normalment s'utilitzen *limes* o *raspes* per llevar els nusos als garrots, i *fulles* en el cas de les forques.

Per a finalitzar el treball es pinten o es cremen per a donar tonalitats fosques a la fusta o es tinten (caobes, castanys,...), i finalment s'envernissen.

Cadascun d'aquests utensilis té un destí final diferent. Els mànecs per a ferramentes diverses (aixades, pics, pales, martells, destrals,...), les forques i carregadors per a diverses funcions agrícoles, i els garrots com

a utensili per a caminar o passejar o com a suport utilitzat principalment per persones grans.

Les empreses o clients que necessiten aquests estris es posen en contacte amb els fabricants i fan les seues comandes i compres. Actualment, el mercat d'aquestes ferramentes fabricades amb les vares del lledoner és bastant ampli, i es distribueix majoritàriament per tot el territori nacional, i en menor mesura pel mercat internacional. Aquest últim principalment demanda productes decoratius per a ús domèstic (bastons gravats amb noms, penjarobes...).

■ GEOGRAFIA ACTUAL DEL LLEDONER VALENCIÀ

Al territori valencià almenys hi ha dues comarques on tradicionalment s'ha conreat el lledoner; ens referim a la Vall d'Aiora-Cofrents i a l'Alt Palància. En l'actualitat s'aprecien algunes diferències en el cultiu i en les activitats que es deriven de la seua explotació.

El lledoner de la Vall d'Aiora-Cofrents

Aquesta comarca es localitza al sud-oest de la província de València fitant ja amb la d'Albacete. El seu principal accés és la carretera N-330 que la creua de nord a sud. La formen set municipis: Aiora (capçalera comarcal), Zarra, Teresa de Cofrents, Xarafull, Xalans, Cofrents i Cortes de Pallars. El principal sector de la seua economia ha estat històricament el primari (agricultura i ramaderia), i és una part d'aquest sector el tema principal que ara ens ocupa: el cultiu i treball del lledoner. Aquest arbre ha tingut un gran significat per a la comarca, tant des del punt de vista paisatgístic com econòmic. Al visitant li sorprèn veure que el lledoner es presenta de forma generalitzada als ribassos i límits dels horts, per a fixar amb les arrels la terra on són plantats i així evitar sòlsides en els marges dels camps. A més, és sabut que era utilitzat com a matèria primera fonamentalment per a la fabricació de tota classe d'eines agrícoles, funció que va fer que es desenvolupara una impor-

3. Aquest estri consisteix en dos trossos de fusta paral·lels units amb fil d'aram pels extrems.

4. El *palote* és un tros de vara normal que es col·loca entre les fustes de l'*almenara* i es lliga al mànec de la forca o del carregador, fent d'aquesta manera la força que donarà corba als forcons d'aquestes ferramentes.

A l'esquerra, capçada del lledoner monumental que hi ha dins del centre urbà de Paterna.

tant indústria entorn del lledoner i que haja perdurat fins als nostres dies.

Si en altres temps la transformació del lledoner era habitual en diversos municipis, avui aquesta indústria ha tingut i continua tenint certa rellevància en dos dels municipis de la comarca, Xarafull i Zarra. Encara romanen algunes empreses dedicades a aquesta labor. Xarafull és el municipi de la comarca que posseeix el nombre més gran d'empreses i on s'aconsegueix una major diversitat de productes elaborats amb les vares d'aquest arbre, des de bastons i vares destinats a eines agrícoles a obres d'artesanía amb motiu ornamental.

A mitjan segle XIX, Pascual Madoz, en el seu diccionari de les terres valencianes, reflectia la importància que tenia la indústria del lledoner a Xarafull i Zarra. Calculava la producció de Xarafull, en aquells anys, de forques per a ventar en 1.100 dotzenes. Es tractava d'una indústria bastant lucrativa, a la producció de la qual es dedicaven alguns habitants del municipi, i altres pocs al comerç d'aquests articles. De Zarra també destacava la importància d'aquesta indústria i afegia que a aquesta labor de fabricació de forques i garrots es dedicaven uns 25 homes. La major part de la producció final d'aquestes eines agrícoles, tant de Xarafull com de Zarra, anava destinada a l'exterior, és a dir, es tractava d'un dels pocs productes que es comercialitzaven fora de la comarca, principalment a Castella.

La producció va anar augmentant fins arribar a mitjan segle XX, anys en què hi havia una xifra considerable d'empreses dedicades al lledoner (prop d'una vintena al municipi de Xarafull). Amb el pas dels anys han anat desapareixent empreses i en l'actualitat en queden cinc al municipi de Xarafull i dos en el de Zarra. La causa principal d'aquesta reducció d'empreses és deguda al caràcter familiar de la majoria. És un ofici que tradicionalment ha passat de pares a fills i que en l'actualitat es veu abocat a un seriós problema, ja que els joves d'aquestes zones rurals busquen noves oportunitats laborals a la ciutat o en altres sectors i per això aquestes empreses al final opten pel tancament a causa d'una falta de renovació generacional. De la mateixa manera es detecta un altre inconvenient. Es tracta d'un treball en què l'experiència d'anys és fonamental ja que, a més de la transformació industrial (treball amb les peces de fusta), també es considera el treball agrícola (neteja i guiatge de les branques per al seu posterior maneig). Es tracta, doncs, d'una activitat que requereix en la seua formació professional una dilatada experiència d'anys i que exclusivament s'aconsegueix per mitjà del vincle pare-fill. Aquesta circumstància dificulta les possibilitats de traspàs d'empreses del sector.

Emilio Sebastián Fortea, preparant las branques de lledoner.

«LA CAUSA PRINCIPAL DE LA REDUCCIÓ D'EMPRESES DEDICADES AL LLEDONER ÉS DEGUDA AL CARÀCTER FAMILIAR DE LA MAJORIA. ÉS UN OFICI QUE TRADICIONALMENT HA PASSAT DE PARES A FILLS I QUE EN L'ACTUALITAT ES VEU ABOCAT A UN SERIÓS PROBLEMA A CAUSA D'UNA FALTA DE RENOVACIÓ GENERACIONAL.»

Els lledoners abandonats deixen de rebre les cures de neteja i guiatge de les vares, i per tant la fusta deixa de ser aprofitable. A la fotografia, lledoners vora el riu Cabriol, a Cofrents.

Els problemes descrits que compliquen la continuïtat de les empreses, i per tant del sector, delaten una situació contradictòria, perquè el mercat del lledoner transformat no sols està consolidat sinó que augmenta. Les empreses que continuen actives compten amb un ampli mercat en què es produeix, a més, una diversificació de la demanda de productes. La fabricació d'eines (garrots, màncs, forques, etc.) no minva i va incrementant-se la demanda d'altres productes realitzats amb les vares del lledoner com a elements decoratius (penjarobes, bastons...).

Un mitjà que habitualment s'utilitza per a donar a conèixer el sector són les fires. Estan destinades a la venda de peces de detall com a elements de decoració que, com que estan més elaborades, també assoleixen major preu. Algunes de les fires a què tradicionalment assisteixen aquests artesans de la comarca amb aquest tipus de producte són les d'Albacete, Xàtiva, Lliria o Cocentaina.

El lledoner a l'Alt Palància

L'artesanía del lledoner en aquesta comarca es troba en un progressiu procés de deterioració. Actualment hi ha una mitja dotzena d'empreses dedicades a la bastoneria, que es distribueixen entre les poblacions de Sogorb, Algímia d'Almonacid i Vall d'Almonacid.

A diferència de la comarca de la Vall d'Aiora-Cofrents, es caracteritzen en general per un marcat caràcter industrial. La situació del sector contrasta amb la que hi havia anys arrere, quan funcionaven nombroses empreses dedicades a aquesta labor de caràcter predominantment familiar. La falta de renovació generacional i un cert moviment estratègic empresarial de reagrupació del sector, que va significar la transformació en empreses de majors dimensions, constitueixen les principals causes del tancament d'aquelles.

Per a les actuals empreses, el lledoner és una matèria primera minoritària que pot arribar a representar prop d'un 20-25% del volum de fusta elaborada; recorren a altres fustes com són les del castanyer, faig i canyes de bambú. Part del lledoner procedeix de la mateixa comarca del Palància, encara que disminueix la seua aportació per l'abandó progressiu de l'agricultura i, en conseqüència, del lledoner, ja que es tracta d'un arbre estretament lligat a l'agricultura (ribassos i marges de camps). Els arbres abandonats deixen de rebre les cures de neteja i guiatge de les vares, i per tant la fusta deixa de ser aprofitable. La resta de lledoners amb què treballen aquestes empreses s'adquireix als empresaris/productors de la Vall d'Aiora-Cofrents, que subministren vares de lledoner i altres productes que no fabriquen, com són les forques. De la mateixa

Vall d'Aiora-Cofrents

- Empreses de caràcter familiar (més petites).
- Matèria primera produïda principalment a la comarca.
- La fusta del lledoner és la matèria primera exclusiva.
- Especialització en diversos articles: mànecs, forques, carregadors, garrots i bastons principalment.
- Producció anual moderada (aprox. 20.000 peces totes de lledoner).
- Clar predomini del mercat nacional.

Alt Palància

- Empreses de caràcter industrial (més grans).
- Matèria primera produïda principalment fora de la comarca.
- Varietat de matèria primera (castanyer, faig, lledoner, bambú).
- Especialització en la producció: bastons (n'hi ha gran varietat).
- Producció anual elevada (aprox. 100.000 peces de diverses classes de fusta).
- El mercat internacional assoleix una importància considerable.

Principals diferències del sector entre la Vall d'Aiora - Cofrents i l'Alt Palància.

manera, els empresaris de la Vall solen comprar bastons més elaborats i amb aquests acudeixen a les fires del sector. La resta de fustes emprades per les empreses del Palància tampoc són produïdes a la zona. Procedeixen de la resta del territori espanyol.

El volum de peces que poden aconseguir aquestes empreses de l'Alt Palància és considerablement superior a les xifres que sol produir una empresa de la Vall d'Aiora-Cofrents. El caràcter industrial de les unes contrasta amb l'artesanal de les altres. Així, és factible que cada empresa del Palància pugui produir fins a 100.000 peces anuals, de les quals al voltant del 25% s'elaboren amb fusta de lledoner.

Destaca l'especialització en l'elaboració de bastons, destinats a diverses missions: la ramaderia, el senderisme, els complements ortopèdics, etc. Per a algunes d'aquestes empreses la venda de productes a l'estranger, principalment a la Unió Europea, arriba al 40% de les vendes.

REFLEXIONS FINALS

En l'actualitat el sector del lledoner valencià es troba immers en un procés de diversificació de la producció, almenys pel que fa a les modalitats de productes que s'ofereixen al mercat. Indubtablement aquest fet es troba estretament relacionat amb els modes de producció del lledoner que s'han desenvolupat al territori valencià.

Al costat de l'elaboració de caràcter artesanal, és a dir, eines i utensilis fabricats tradicionalment i amb una

«ELS PROBLEMES DE LA CONTINUÏTAT DE LES EMPRESES DEDICADES AL LLEDONER DELATEN UNA SITUACIÓ CONTRADICTÒRIA, PERQUÈ EL MERCAT DEL LLEDONER TRANSFORMAT NO SOLS ESTÀ CONSOLIDAT, SINÓ QUE AUGMENTA»

finalitat concreta, eines de conreu, es van incorporant nous productes amb altres fins, com l'ornamentació, que requereixen un major grau d'elaboració (gravats, tintes, dibuixos,...) i que, en conseqüència, resulten més costosos. El mercat en alça d'aquests productes garanteix la rendibilitat de les empreses del lledoner.

No obstant això, el futur del sector és incert. L'estructura

empresarial tradicional s'enfronta a diversos problemes, dels quals destaquen les escasses garanties de continuïtat familiar. En l'Alt Palància s'ha optat per l'agrupació empresarial i la diversificació de l'oferta. En canvi, com hem descrit en paràgrafs anteriors, al Vall d'Aiora - Cofrents encara es manté el petit taller familiar. ☺

BIBLIOGRAFIA

- CAVANILLES, A. J. (1795-97): *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, poblacion y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real: llibre tercer.
- HERMOSILLA PLA, J. (dir.) (2002): *El patrimonio del agua en el valle de Ayora-Cofrentes*, València, Ed. Generalitat Valenciana.
- MADOZ, P. (1845): *Diccionario geográfico estadístico histórico de Alicante, Valencia, Castellón y Murcia*. (Edició facsímil de 1982, Diputació de València, IAM., València).
- SANTOLALLA FRAGUERO, F. (1994): *Enciclopèdia de la Naturalesa. Guia dels Arbres de la Península Ibèrica i Balears*, Barcelona, Ed. Plaça & Janés, .
- SERRA GIMÉNEZ, E. (1986): "Una artesanía muy popular: horcas y bastones de Jarafuel", *Comarcas Valencianas. El valle de Ayora*, València, Federación Española de Periodistas y Escritores de Turismo, Diputació Provincial de València: 88-91.

Jorge Hermosilla Pla i Jesús García Patón. Departament de Geografia, Universitat de València.

SUBSCRIU-TE A MÈTODE

Ara pots subscriure't a Mètode, omplint i enviant-nos aquesta butlleta (o bé una fotocòpia) a la redacció de la revista o des del web de Mètode: <http://www.uv.es/metode> omplint el formulari de subscripció (i enviant-nos una fotocòpia de l'ingrés).

Mètode: Jardí Botànic de la Universitat de València. C/ Quart, 80 46008 València (ESPANYA)

Tel.: 34 96 315 68 28 - 96 315 68 00

Fax: 34 96 315 68 26

SUBSCRIPCIONS: Tel.: 34 96 386 65 41

Encara no coneixes l'edició electrònica de Mètode?

A través de la pàgina web de Mètode pots accedir als números que més t'interessen.

Pots navegar dins de totes les seccions..., llegir els articles més interessants..., veure les fotos que els il·lustren.

També et pots subscriure a Mètode omplint el formulari de subscripció.

<http://www.uv.es/metode>

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Vull subscriure'm a la revista Mètode durant un any

Preu de subscripció anual (4 números l'any): 18 € per a Espanya, 25 € per a l'estranger

FORMES DE PAGAMENT:

XEC (a nom d'"Universitat de València - Revista Mètode")

INGRÉS DIRECTE

Nº de compte: 2077-0735-89-3100159143

(a nom d'"Universitat de València - Revista Mètode")

Es prega enviar fotocòpia de l'ingrés

REBUT DOMICILIAT EN EL MEU COMPTE CORRENT

(20 dígit)

(en aquest cas la renovació, si no s'indica el contrari, serà automàtica)

TARGETA DE CRÈDIT (Data de caducitat /)

Núm. de la targeta

CONTRAREEMBORSAMENT

Enviant-nos aquesta butlleta a la redacció de la revista (amb una fotocòpia de l'ingrés): **Mètode: Jardí Botànic de la Universitat de València. C/ Quart, 80. 46008 València.**

Nom i cognoms (nom fiscal)

DNI

Telèfon

Domicili

Codi Postal

Població

Adreça electrònica

(DATA I SIGNATURA)

